

Critical Studies in Texts and Programs of Human Sciences,
Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS)
Quarterly Journal, Vol. 24, No. 2, Summer 2024, 51-82
<https://www.doi.org/10.30465/CRTLS.2024.46366.2765>

A Critical Review on the Book **“*Historical Geography of the Persian Gulf*”**

Alireza Kachuei*, Yaser Qazvini Haeri**

Abstract

The book *Historical Geography of the Persian Gulf* by Pirooz Mojtahedzade was first published by University of Tehran Press in 1975. In 2013, the author made a new edition with “broad changes and additions” in the same publishing house. In this new edition, while surveying the historical geography of the Persian Gulf from ancient times until the contemporary period, the author has discussed about history and historical geography of the offshore territories of this sea. The current paper aims to have a critical review of the content and the form of this new edition. The outcome of this critical review shows that due to many problems such as the absence of a unique referring method, presenting false, sometimes fake and paradoxical contents, the ambiguity of the main subject, lack of proper sources, vast grammatical and typographic mistakes, incoherence and entanglement of contents, the disproportion of the main title with contents, conspiracy theory, anachronism and finally the lack of bibliography, index, and conclusion, this book is disqualified to be published by such a respected publisher.

Keywords: Persian Gulf, Historical Geography, Anachronism, Conspiracy theory, Tehran University Press.

* MA in History, University of Tehran, Tehran, Iran (Corresponding Author), Ar.kachuie@ut.ac.ir

** Assistant Professor of History, University of Tehran, Tehran, Iran, y.qazvini@ut.ac.ir

Date received: 20/03/2024, Date of acceptance: 20/03/2024

Extended Abstract

The book *"Historical Geography of the Persian Gulf"* written by Pirouz Mojtahedzadeh was first published in Tehran University Press in 1975. In 2012, the author published a new edition of the book "with extensive changes and additions" in 218 pages in the same publication. The book title and chapters show that the author's purpose for publishing a new edition of the book was to study the *"Historical Geography of the Persian Gulf"* from ancient times to the contemporary period, as well as to study the history and historical geography of the lands around the sea. Therefore, some chapters of the book are devoted to the study of the historical and political geography of the northern and southern lands of the Persian Gulf. The current paper aims to review and criticize the content, literature, and structure of the new edition of the *"Historical Geography of the Persian Gulf"*. Unfortunately, in terms of structure and form, this book lacks a single referencing method, research background, result, reference list, and index. Moreover, its chapter division is disproportionate in such a way that some chapters are fewer than ten pages and some are more than forty pages. From the point of view of the content, the contents of the chapters are not comprehensive and exclusive, and the logic and connection between the titles of the chapters and their contents have not been observed. In addition, in the book, the research's statement of the problem is not stated, and this issue has caused no innovation and unraveling of a scientific issue in the book. Therefore, the book is at most, a repeated version of other researchers' works. From the literary point of view, the book is in a state of disrepair in such a way that many of the historical and geographical announcements have been wrongly recorded. For example, the names of several Arab tribes are incorrectly recorded; For example, Bani Mo'in is written as Bani Ma'ani, and the names of the cities of Al-Ahsa and Al-Qatif have been recorded in the form of Hessa and Qatf. Besides, there are more typos in the book than it might be, and many sentences of the book lack meaning. Some information, such as the analysis and combination of the word Musandam and its Iranian origin, the content of Dariush's inscription and the Iranian origin of the channel as well as its transfer to Oman have been repeated several times. A significant number of incorrect historical and geographical indexes, in addition to a large number of spelling, writing, and typographical errors, show that not only the book was not published under the supervision of a historian, but it also was not edited by a general editor. By content, the review of the *"Historical Geography of the Persian Gulf"* book shows that, contrary to the title of the book and its chapters, which focus is on the historical geography of the Persian Gulf, the authors make an effort to prove the

53 Abstract

authenticity and validity of the name Persian for the sea; however, the Persian Gulf name is just a part. For this reason, for example, many stuffs related to the subject of the historical geography of the Persian Gulf, such as the historical geography of the islands and ports of the Persian Gulf, the formation of new countries in the contemporary period on the southern coast of the Persian Gulf, trade and shipping, the dispersion of ethnic groups and religions in the Persian Gulf, have been neglected. Moreover, in the book, there is no name of the water body of the Persian Gulf in the ancient and Islamic periods and the differences and similarities between them. Also, most of the contents in the book are contradictory, incorrect, and even fake, which provides reasons for misleading the audience. For example, the author has recorded many events and titles and people's positions wrongly; see the example, he mentions the title of Abdul Aziz bin Saud as the ruler of Hejaz and for the time of Arab tribes' settlement on the shores of the Persian Gulf. Some actions have been attributed to the wrong people. Another example is that the author attributed the conquest of the coasts of the Persian Gulf to Abu Hurairah, while he had no role in the Arab conquests in the Persian Gulf, or he attributed the inscription of Hajar al-Rashid, belonging to the period of Ptolemy V, to Darius the Achaemenid. Also, he claims that Dariush, Jamshid, and Suleiman Nabi were the same person! In addition to the mentioned points, the author is caught in two important traps of historiography, i.e. anachronism and conspiracy theory, in such a way that he blames England for certain events, such as the settlement of Arab tribes in the Persian Gulf, it has taken in a period of nearly two thousand years, without mentioning any documents and used some modern concepts such as the nation-state and border without mentioning valid arguments and reliable evidence for the ancient period. All the faults of this book indicate that the book should not be published in such a situation and the trustees of Tehran University Publications By publishing this book have damaged their scientific reputation as an academic press.

Bibliography

Ali, Jawad (1980) "the Gulf between the Greeks and the Latins", Arab historian, 12, 19-56

Al-Ezi, Khaled (1972) *Arabian Gulf in the Past and Present*, First Edition, Baghdad, jāhīz

Al-Ḥamawī, Yāqūt (1955). *Mo'jam ul-Boldān*, first edition, Beirut: Dār ṣādīr.

Alipour, Narges (1391). *Documents on the slave trade and its prohibition in the Qajar era*, first edition, Tehran: Library, Museum and Document Center of the Islamic Council.

Amouzgar, Jhaleh (1388). "Persian Sea since ancient times", Bokhara: 70, 115-121.

Ashraf, Ahmad (2012). "Conspiracy Illusion", in: *Essays on Conspiracy Theory in Iran*, Tehran: Ney.

- Aubin, Jean (2537). *L'ambassade de Gregório Pereira Fidalgo à la cour de Châh Soltân-Hosseyn*, first edition, Tehran: University of Tehran .
- Balāzorī, Aḥmad (1337). *Fotūḥ al-Boldān*, Mohammad Tawakal, first edition, Tehran: Silver.
- Brosius, Maria (2012). *The persians: an introduction*, Isa Abdi, second edition, Tehran: Mahi.
- Carre, Barthelemy (1387). *The travels of Abbe Carre*, Ahmed Bazmandangan Khemiri, first edition, Tehran: Golgasht .
- Chardin, Jean (1345). *Sir John Chardin's travels in Persia*, Mohammad Abbasi, first edition, Tehran: Amīrkabīr.
- Darlow, Michael and Barry, Barbara (2012). *Ibn Saud : the desert warrior who created the kingdom of Saudi Arabia*, first edition, Tehran: Tandis Bookstore.
- E'temād al-Saltāneh, Moḥammad Ḥassan k̄ān (1367). *Mīr'āt ul-Boldān*, first edition, Tehran: University of Tehran.
- Eghtedari, Ahmad (1343). "Persian Gulf and its name", Bar Association, No. 94, 65-80.
- Faqihi, Ali Asghar (1347). *Azad ul-Doulah kingdom*, first edition, Tehran: Ismailian Press.
- Ganji, Mohammad Hassan and others (1386). *Description of the Persian Gulf in historical maps*, first edition, Tehran: Iranology Foundation.
- Hazrati, Hassan (2017). *Research method in historiography*, first edition, Qom: Logūs.
- Ḥodūd ul-'Ālam* (1372). Minorski's Notes, first edition, Tehran: AlZahra University.
- Ḥosseīnī Monšī, Moḥammad Mīrak (1385). *Rīāḍ ul-Fīrdoūs k̄ānī*, Iraj Afshar and Fereshte Sarrafan, first edition, Tehran, Dr. Mahmoud Afshar Yazdi Endowment Foundation.
- Ībn Balḳī (1385). *Fārsnāmeḥ*, Guy Listrange and Reynolds Allen Nicholson, first edition, Tehran: Asāṭīr .
- Ībn Baṭūṭa (1337). *Safarnāmeḥ*, Mohammad Ali Movahed, first edition, Tehran: Book Translation and Publishing Company.
- Ībn Ḥūqal (1938). *Sorat ul-Ard*, first edition, Leiden: Brill.
- Ībn Rostah (1892). *al-A'lāq al-Nafīṣah*, first edition, Leiden: Brill.
- Īskandar Bey Turkman (1334). *Tārīḳ-e 'Ālam Ārā-ye 'Abāsī*, Iraj Afshar, Tehran: Amīr Kabīr.
- Kachuei, Alireza and Yaser, Qazvini Haeri (1401). " Reviewing and criticizing the opinions and arguments of Arab and Iranian historians about the name of the Persian Gulf ", Historical perspective and historiography of AlZahra University, year 32, number 30, 253-281 .
- Kasravī, Aḥmad (1312). *Five hundred year history of Khuzestan*, Tehran: Mehr.
- Khanfar, Wazah (1401). *First Spring*, Mohammadreza Morvarid, first edition, Tehran: Hermes.
- k̄ūrmūjī, Moḥammad ja'far (1363). *Ḥaqā'iq ul-Aḳbār Nāṣerī*, Hossein Khadiv jam, second edition, Tehran: Ney.
- Locoq, Pierre (1382). *Les inscriptions de la perse achemenide*, Nazila Khalkhali, first edition, Tehran: Farzān Rooz .

55 Abstract

- Lorraine, Percy (1363). *Sheikh Khazal and the Kingdom of Reza Khan*, Mohammad Rafiei Mehrabadi, first edition, Tehran: Philosophy .
- Mahmoud Mirza Qajar (1389). *Tārīkh-e šāheh-Qarānī*, Nadereh Jalali, first edition, Tehran: Islamic Revolution Library, Museum and Document Center.
- Maqdasī, Abū ‘Abdullah (1361). *Aḥsan ul-Taqāsīm fī Ma'rīfat ul-Aqālīm*, Alinaghi Monzavi, first edition, Tehran: Authors and Translators Company of Iran.
- Mar‘asī šafavī, Mīrza Moḥammad kalīl (1362). *Majma‘ ul-Tawārīkh*, Abbas Eqbal, first edition, Tehran, Sana‘ī-Tahūrī.
- Mashkour, Mohammad Javad (1355). "Persian Gulf and its name throughout history", historical reviews, year 11, number 6, 241-264.
- Mīskawayh, Abū ‘Alī (1389). *Tajārib ul-'Umam*, Abolqasem Emami, second edition, Tehran: Sorūš.
- Mohit Tabatabaei, Seyyed Mohammad (1341). "Persian Gulf and Arabian Gulf", Yağmā, No. 171, 308-302.
- Mojtahedzadeh, Pirouz (1349). *The sheikhdoms of the Persian Gulf*, first edition, Tehran: ‘Atā‘ī .
- Mojtahedzadeh, Pirouz (1354). *Historical geography of the Persian Gulf*, first edition, Tehran: University of Tehran.
- Mojtahedzadeh, Pirouz (1375). "The name of the Persian Gulf throughout history", *Political-Economic Information Journal*, No. 105 and 106, 20-29.
- Mojtahedzadeh, Pirouz (1379). *Persian Gulf countries and borders*, first edition, Tehran: ‘Atā‘ī .
- Mojtahedzadeh, Pirouz (1383). *Historical geography of the Persian Gulf: The name of the Persian Gulf throughout history*, first edition, Tehran: Sāyeh Rošan.
- Mojtahedzadeh, Pirouz (1392). *Historical Geography of the Persian Gulf*, 4th edition, Tehran: University of Tehran.
- Mostofi Bafghi, Mohammad Mofid (2013). *Mokhtasar-E Mofid*, Iraj Afshar, first edition, Tehran: Dr. Mahmoud Afshar.
- Mostūfi, Ḥamdollah (1913). *Nozhat ul-Qolūb*, Guy Listrange, Leiden: Brill.
- Nafisi, Saeed (1337). "Persian Gulf in Greek and Latin and Tazi texts", Ministry of Foreign Affairs, year 2, number 8, 6-11.

بررسی و نقد کتاب جغرافیای تاریخی خلیج فارس

علیرضا کچویی*

یاسر قزوینی حائری**

چکیده

کتاب جغرافیای تاریخی خلیج فارس نوشته پیروز مجتهدزاده برای نخستین بار در سال ۱۳۵۴ خورشیدی در انتشارات دانشگاه تهران به طبع رسید. نویسنده در سال ۱۳۹۲ خورشیدی ویراست جدیدی از کتاب «با دگرگونی و افزودن‌های گسترده» در همان انتشارات به چاپ رساند. مجتهدزاده در ویراست جدید کتاب ضمن بررسی جغرافیای تاریخی خلیج فارس از عصر باستان تا دوره معاصر، به بررسی تاریخ و جغرافیای تاریخی سرزمین‌های پیرامون این دریا نیز پرداخته است. مراد از نگارش پژوهش حاضر بررسی و نقد ساختاری، محتوایی و ادبی ویراست جدید کتاب جغرافیای تاریخی خلیج فارس است. بررسی انتقادی این کتاب نشان می‌دهد با توجه به عدم استفاده مناسب از تحقیقات پیشین، عدم تناسب میان عنوان کتاب با محتوای آن، مبهم بودن مسئله پژوهش، ارائه مطالب ضد و نقیض، نادرست و گاه جعلی، عدم اتخاذ روشی واحد برای ارجاع‌دهی، اشتباهات نگارشی و چاپی بیش از حد اغماض، عدم انسجام و پراکندگی مطالب، داشتن تئوری توطئه، زمان‌پریشی مفاهیم و در نهایت فقدان پیشینه پژوهش، فهرست منابع، فهرست اعلام و نتیجه شایستگی لازم برای انتشار به ویژه در انتشارات دانشگاه تهران را نداشته است.

کلیدواژه‌ها: خلیج فارس، جغرافیای تاریخی، تئوری توطئه، زمان‌پریشی، انتشارات دانشگاه تهران.

* کارشناس ارشد رشته تاریخ، گرایش مطالعات خلیج فارس، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،
Ar.kachuie@ut.ac.ir

** استادیار گروه تاریخ دانشگاه تهران، تهران، ایران، y.qazvini@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۰۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۲۴

۱. مقدمه

دیری است پرداختن به وجوه مختلف خلیج فارس و جزایر و بنادر آن موضوع تحقیق پژوهشگران تاریخ و جغرافیا قرار گرفته و تحقیقات بسیاری در باب تاریخ، جغرافیا، جغرافیای تاریخی، نقشه‌های تاریخی، دریانوردی، تجارت، اقوام و وجه تسمیه خلیج فارس به طبع رسیده و اهتمام بسیاری از پژوهشگران صرف شناخت ابعاد مختلف این موضوع شده است. پیروز مجتهدزاده یکی از نویسندگانی است که در کسوت پژوهشگر و استاد جغرافیای سیاسی پژوهش‌های متعددی پیرامون تاریخ و جغرافیای تاریخی خلیج فارس از قبیل شیخ نشین‌های خلیج فارس (۱۳۴۹)، «نام خلیج فارس در درازای تاریخ» (۱۳۷۵)، خلیج فارس کشورها و مرزها (۱۳۷۹) و جغرافیای تاریخی خلیج فارس (۱۳۹۲) نگاشته است.

مجتهدزاده کتاب جغرافیای تاریخی خلیج فارس (مجتهدزاده ۱۳۵۴) را به توصیه استاد محمد حسن گنجی نخست در زمان دانشجویی نگاشته و در انتشارات دانشگاه تهران به چاپ رسانده است (مجتهدزاده ۱۳۵۴: ۱۲). طبق اظهارات نویسنده در مقدمه کتاب سپس در سال ۱۳۶۸ شمسی در انگلستان نیز این کتاب «به صورت خصوصی» تجدید چاپ شده و پس از آن نیز در سال ۱۳۸۳ شمسی با اندکی تغییر در تعداد و عناوین فصول با نام جغرافیای تاریخی خلیج فارس: نام خلیج فارس در درازای تاریخ از سوی نشر سایه روشن انتشار یافته است. این کتاب بار دیگر در سال ۱۳۹۲ شمسی با عنوان جغرافیای تاریخی خلیج فارس در انتشارات دانشگاه تهران به طبع رسیده است.

مراد از نگارش مقاله حاضر بررسی و نقد جدیدترین ویراست کتاب جغرافیای تاریخی خلیج فارس (۱۳۹۲) چاپ انتشارات دانشگاه تهران است که یک دهه از تألیف آن سپری شده است. این پژوهش در سه بخش به نقد ساختاری، ادبی و محتوایی کتاب مذکور می‌پردازد.

۲. نقد ساختاری کتاب

۱.۲ عنوان کتاب و نوشته روی جلد

برای نگارش یک کتاب بایستی در وهله نخست یک عنوان واضح، روشن و جزئی انتخاب شود. از این رو، در تحقیقات تاریخی برای تحدید و شفاف بودن موضوع پژوهش بهتر است عنوان آن واجد قیدهای زمانی، مکانی و موضوعی باشد (حضرتی ۱۳۹۷: ۱۱۸). نظر به بررسی جغرافیای تاریخی خلیج فارس از دوره باستان تا دوره معاصر عنوان جغرافیای تاریخی خلیج

بررسی و نقد کتاب جغرافیای تاریخی خلیج فارس (علیرضا کجویی و یاسر قزوینی حائری) ۵۹

فارس عنوان مناسبی برای کتاب به نظر می‌آید؛ با این حال، در ویراست جدید یک عبارت با عنوان «خلیج فارس: نامی کهن تر از تاریخ» به روی جلد اضافه شده که اقدامی ناصواب به حساب می‌آید؛ چراکه مصطلح خلیج فارس مانند سایر جای‌نام‌ها پدیده‌ای زمان‌مند و مکان‌مند است و بالتبع نمی‌تواند «کهن تر از تاریخ» باشد. درست بود نویسنده و متولیان انتشارات دانشگاه تهران به درج عنوان کتاب روی جلد بسنده می‌کردند و عبارت نادرست خلیج فارس: نامی کهن تر از تاریخ را بدان اضافه نمی‌کردند.

۲.۲ طرح مسئله و پرسش‌های تحقیق

مسئله، توضیح علمی و روشمند پرسش یا پرسش‌های مطروحه در تحقیق است. توضیح منقح و روشن‌گرانه مسئله پژوهش برای نویسنده و مخاطب آشکار می‌سازد که در تحقیق مورد نظر چه مسائلی و مطالبی مطرح و از گفتن چه مطالبی خودداری شده است (حضرتی ۱۳۹۷: ۱۲۳-۱۲۵). از این رو، طرح مسئله از مهمترین و اساسی‌ترین مراحل در فرایند پژوهش به حساب می‌آید. نظر به نگارش تحقیقات متعدد پیرامون جغرافیای تاریخی خلیج فارس در دهه‌های اخیر و گستردگی موضوع، بهتر بود نویسنده در مقدمه یا فصل نخست ویراست جدید ضمن تعیین حدود مسئله تحقیق و شرح مشکلات آن بر مخاطب معلوم می‌ساخت تمایز این تحقیق از سایر تحقیقات چیست و نویسنده قصد پاسخ دادن به چه سوال‌ها و روشن کردن چه ابهاماتی را دارد که تاکنون بدان پرداخته نشده؛ اما، با کمال تأسف این امر خطیر از قلم افتاده و برای مخاطب روشن نیست قصد نویسنده از نگارش این کتاب چه بوده و درصدد حل کدام مسئله از مسائل جغرافیای تاریخی خلیج فارس که تاکنون موضوع پژوهش قرار نگرفته برآمده است.

۳.۲ تبویب و فهرست‌بندی کتاب

در یک اثر پژوهشی مطلوب مباحث مطروحه با دقت و ظرافت منطقی به واسطه فصل‌بندی و تبویب متناسب با موضوع به دنبال هم می‌آید و نظرات و دیدگاه‌های نویسنده به مخاطب منتقل می‌گردد (رحمتی ۱۴۰۰: ۱۳۱). با این حال، کتاب ۲۱۸ صفحه‌ای جغرافیای تاریخی خلیج فارس که در ده فصل تألیف شده به توازن فصل‌بندی نشده، به گونه‌ای که فصل‌های اول، سوم و نهم کمتر ۱۰ صفحه، فصل‌های دوم، چهارم و ششم بین ۱۰ تا ۲۰ صفحه، فصل‌های پنجم، هفتم و هشتم بین ۲۰ تا ۳۰ صفحه و فصل آخر بالغ بر ۴۰ صفحه است.

همچنین، ضروری است عناوین فصول به گونه‌ای انتخاب شود که ضمن ارتباط با موضوع کتاب جامع و مانع باشند؛ یعنی همه مطالب متناسب با فصل را دربرگیرد، از گفتن مطالب غیرمرتبط خودداری شود و تفاوت مباحث و مطالب هر فصل با دیگر فصول مشخص باشد. با این حال، بدون در نظر گرفتن این نکات عناوین فصول به صورتی انتخاب شده که همه ابعاد و جنبه‌های موضوع را در برنگرفته و راه ورود مطالب غیرمرتبط را باز گذاشته است؛ به گونه‌ای که بسیاری از مطالب مرتبط با موضوع جغرافیای تاریخی خلیج فارس مانند جغرافیای تاریخی جزایر و بنادر خلیج فارس، وجه تسمیه نام دریا، شکل‌گیری کشورهای جدید در دوره معاصر در ساحل جنوبی خلیج فارس، تجارت و کشتیرانی، پراکندگی اقوام و مذاهب در خلیج فارس بررسی نشده و در عوض از مطالب غیرمرتبط متعددی از قبیل پیدایش و شکل‌گیری مفهوم کشور در ایران، هویت ایرانی در دنیای مدرن و شکل‌گیری کشور ایران در دوران مدرنیته سخن رفته است.

۳. منابع کتاب

ماهیت موضوع کتاب جغرافیای تاریخی خلیج فارس به گونه‌ای است که بررسی منابع تاریخی گسترده و پژوهش‌های متعدد و فراوانی را می‌طلبد. اگرچه نویسنده به بسیاری از متون اسلامی و برخی تحقیقات جدید ارجاع داده، با این حال بسیاری دیگر از متون تاریخی و جغرافیایی دوره اسلامی مانند المسالک و الممالک ابن خردادبه، المسالک و الممالک بکری، فارس‌نامه ابن بلخی، حدود العالم، مختصر مفید مستوفی بافقی، جهان‌نامه محمد بکران، سفرنامه ناصر خسرو، فارس‌نامه ناصری، نزهت الاخبار خورموجی، مرآت البلدان اعتمادالسلطنه و سرزمین‌های شمال خلیج فارس و دریای عمان سدید السلطنه کبابی و آثار تاریخی و جغرافیایی نویسندگان یونانی از قبیل هرودوت، پلینی و استرابو و سفرنامه‌های اروپایی مانند سفرنامه فیگوئرا، سفرنامه دریایی لایخ، سفرنامه نیبور و سفرنامه تاورنیه که متضمن گزارش‌های فراوانی از خلیج فارس هستند، مورد استناد وی قرار نگرفته است.

همچنین، نویسنده در چاپ اول کتاب و همچنین ویراست جدید آن به بسیاری از تحقیقات مهم پیرامون تاریخ و جغرافیای خلیج فارس از قبیل خلیج فارس بایندر، خلیج فارس یغمایی، «خلیج فارس در متون یونانی و لاتین و تازی» نفیسی، «خلیج فارس و نام آن» و خلیج فارس و خلیج فارس از دیرباز تاکنون اقتداری، «نقشه‌ها و نقشه‌نگاران خلیج فارس» سحاب، «نقشه‌های تاریخی خلیج فارس»، تاریخ خلیج فارس و ممالک همجوار و علل و عوامل جابجایی

بررسی و نقد کتاب جغرافیای تاریخی خلیج فارس (علیرضا کجویی و یاسر قزوینی حائری) ۶۱

کانون‌های تجاری در خلیج فارس و ثوقی و وصف خلیج فارس در نقشه‌های تاریخی به کوشش گنجی استناد نکرده است.

نظر به اهمیت تحقیقات محققان عرب پیرامون تاریخ و جغرافیای خلیج فارس شایسته بود نویسنده از اساسی‌ترین و مهمترین تحقیقات مورخان عرب از قبیل «الخلیج عند الیونان و اللاتین» جواد علی، الخلیج العربی دراسة الجغرافیه السیاسیه الهیتی، الخلیج العربی فی العصور الاسلامیه عقیلی، تاریخ الخلیج العربی فی العصور الاسلامیه الأولى فاروق عمر فوزی و الخلیج العربی بحر الاساطیر قلعبی استفاده کند.

۴. نقد روشی

۱.۴ شیوه ارجاع‌دهی

نویسنده یک تحقیق تاریخی بایستی با اتخاذ یک شیوه واحد ارجاع‌دهی نوشته خود را مستند سازد؛ با این حال، مراجعه به پایان هر یک از ده فصل کتاب که مشخصات کتاب‌شناسی در آنجا ذکر شده، نشان می‌دهد شیوه واحدی برای ارجاع‌دهی انتخاب نشده و مشخصات منابع در بسیاری از مواقع به صورت ناقص و مبهم ذکر شده است. برای مثال، در ابتدای ارجاع‌گاه نام نویسنده، گاه نام خانوادگی وی و گاه نام کتاب ذکر شده (ص ۳۳)؛ سال چاپ نیز گاه بعد از نام نویسنده (ص ۹۴) و گاه در آخر ارجاع (ص ۱۴۷) آورده شده است. در چندین مورد نیز به نام انتشارات، مانند ناشر کتب تاریخ طبری و تاریخ مسعودی (ص ۳۳) و صفحه مورد نظر یا سال چاپ کتاب اشاره نشده است! حتی در برخی مواقع بدون اشاره به سال چاپ، صفحه و سایر مشخصات کتاب‌شناسی، تنها به ذکر نام نگارنده (ابن بطوطه یا کتاب دکتر محمد مقدم) یا نام کتاب (کتاب عمان چاپ دولت عمان) بسنده شده است (ص ۹۴). همچنین، نویسنده که ارجاعات هر فصل را در پایان هر فصل ذکر کرده، در پایان فصل هشتم سی و هشت مورد ارجاع ذکر کرده (صص ۱۲۸-۱۳۰)، اما به علت سهل‌انگاری خود و انتشارات دانشگاه تهران مطالب در طول فصل شماره‌گذاری نشده است!

علاوه بر کاستی‌های کتاب در شکل ارجاع‌دهی، ارجاع‌های نویسنده از حیث محتوایی نیز دارای اشکال است. بدین گونه که با مراجعه به منبع یا سند مورد ارجاع، گاه آن مطلب در آن منبع یافت نمی‌شود و در برخی موارد مطلبی در تضاد با آن دیده می‌شود. برای مثال، مجتهدزاده با ارجاع به مقاله احمد توکلی چنین گفته: «برخی از پژوهشگران پیشنهاد دارند که شاید مفهوم

امپراتوری اقتباس رومی است از نظام شاهنشاهی ایران و بالعکس» (ص ۱۱)؛ حال آنکه نه تنها مطلب مذکور در مقاله احمد توکلی یافت نمی‌شود، او بر غلط بودن «کاربرد واژه امپراتوری درباره ایران از طرف محققین غرب که بر حسب طرز تفکر و سنت خود ایران را هم مثل یونان و روم امپراتوری خواندند» تأکید داشته (توکلی ۱۳۷۲: ۸۲۹) و مفاهیم «شاهنشاه و شاهنشاهی را متفاوت از امپراتور و امپراتوری» (توکلی ۱۳۷۲: ۸۳۰) دانسته است.

از ویژگی‌های کتاب *جغرافیای تاریخی خلیج فارس* ارجاع دادن بیش از اندازه نویسنده به سایر کتب و مقالات خود است تا حدی که نویسنده از مجموع نه ارجاع فصل نخست شش مرتبه و از مجموع پانزده ارجاع فصل دوم پنج مرتبه به تحقیقات پیشین خود ارجاع داده که در برخی مواقع نیز به درستی انجام نشده است! برای مثال، مجتهدزاده در کتاب *جغرافیای تاریخی خلیج فارس* چنین نوشته: «شواهدی در دست نیست که نشان دهنده سکونت عربان در دوران پیش از اسلام در این کرانه‌ها باشد» و به صفحه ۴۹ کتاب *خلیج فارس کشورها و مرزها* ارجاع داده است؛ اما، در این صفحه خلاف عبارت قبل را آورده است: «مهاجرت عربان به کرانه‌های جنوبی خلیج فارس از سده دوم میلادی آغاز شد» (مجتهدزاده ۱۳۷۹: ۴۹).

همچنین، مجتهدزاده در کتاب *جغرافیای تاریخی خلیج فارس* نوشته است: «خازم از سوی خلیفه منصور عباسی به خلیج فارس گسیل شد تا قیام خوارج را در آن دیار فرونشاند. وی توانست سراسر خلیج فارس را از چنگ خوارج درآورده و قیام آنان را نابود سازد» و به صفحه ۳۵ کتاب *شیخ‌نشین‌های خلیج فارس* ارجاع داده (ص ۴۲)، حال آنکه در این صفحه هیچ اشاره‌ای به خلیفه عباسی، خوارج و خازم بن خزیمه نشده است (مجتهدزاده ۱۳۴۹: ۳۵).

علاوه بر آنچه گفته شد، ضرورت دارد پژوهشگران تاریخ وقایع تاریخی را با استناد به منابع دست اول نقل کنند و در صورت ارائه نظر و تحلیل پژوهشگران پیرامون آن موضوع به تحقیقات جدید ارجاع دهند. به همین ترتیب، اگر پژوهشگری پیشتر پیرامون یک واقعه تاریخی تحقیق کرده ضرورت دارد ضمن استناد بدان تحقیق، منابع دست اول را نیز ذکر کند. با کمال تأسف، نویسنده نه تنها در کنار ارجاع به تحقیقات پیشین خود منابع دست اول را ذکر نکرده، مراجعه به تحقیقات مورد استناد وی نیز نشان می‌دهد که در آن تحقیقات نیز به منابع دست اول و موثق استناد نشده است! برای مثال، نویسنده هنگام سخن گفتن از نام دریای فارس در متون یونانی و ایران باستان به کتاب *خلیج فارس کشورها و مرزها* ارجاع داده (ص ۳)؛ اما، در آن صفحه نیز، آن مطلب بدون سند و منبع نگاشته شده است (مجتهدزاده، ۱۳۷۹: ۴۶)!

۲.۴ مستندسازی مطالب

نظر به قابل مشاهده نبودن وقایع و دور از دسترس بودن موضوع‌های تاریخی، اصل ارجاع‌دهی از اصول اساسی دانش تاریخ به حساب می‌آید. به عبارت دیگر، مطالعه یک موضوع تاریخی تنها از گذر شواهد و گزارش‌های باقی مانده صورت می‌گیرد. بنابراین، بر محقق واجب است تا سند و مأخذ مطالب خود را به دقت ذکر کند (رحمتی ۱۴۰۰: ۱۳۳). بررسی کتاب جغرافیای تاریخی خلیج فارس حکایت از عدم رعایت اصل مذکور در موارد بسیاری دارد. به عنوان نمونه، نویسنده در فصل اول بدون ارجاع به هیچ متن کهن و تحقیق جدید نام یونانی دریای خزر را کاسپین (ص ۶)، کلمه «دجله» را یک نام فارسی با ریشه پهلوی تگره (ص ۷) و نام خزر را دارای اصل ایرانی دانسته است (ص ۶).

در فصل دوم، سوم و چهارم نیز که مطالب متعددی راجع به تاریخ ایران از دوره باستان تا دوره معاصر نقل شده ضمن آنکه از منابع تاریخی معتبر و موثق استفاده نشده، بسیاری از گزارش‌های تاریخی مانند سهم ایران در سیر تکاملی مفهوم دموکراسی در غرب، گردآوردن ایرانیان در قالب یک ملت در زمان دیاکو، پادشاه ماد (ص ۱۰)، رسمی شدن زبان فارسی در هند و امپراتوری عثمانی (ص ۱۳-۱۴)، استقبال ملت ایران از ایده‌های مدرن مانند دموکراسی خواهی و مشروطه‌طلبی در دوره مشروطه (ص ۱۵)، رابطه نادرشاه با احمد شاه ابدالی (ص ۱۵)، اقدامات کریم خان زند، محمدحسن خان قاجار، آقامحمدخان قاجار و رضا شاه (ص ۱۶-۱۷)، تغییر نام کشور از پرشیا به ایران و امتناع بریتانیا از پذیرش نام جدید (ص ۱۹)، مقابله رضاشاه با مداخله انگلیسی‌ها (ص ۱۹) و بسیاری دیگر از وقایع و روایات تاریخی بدون ارجاع نقل شده است.

گذشته از چند سطر مذکور که به عنوان مشت نمونه خروار در اینجا نقل شد، مجتهدزاده علیرغم معطوف بودن عنوان کتابش به جغرافیای تاریخی خلیج فارس بسیاری از مسائل مهم و اساسی تاریخ و جغرافیای تاریخی خلیج فارس را نیز بدون سند و منبع نقل کرده است. برای مثال، وی بدون ارجاع به هیچ کتیبه و متن پهلوی و یونانی با آب و تاب فراوان ادعا می‌کند: «ایرانیان باستان از عصر هخامنشی به این سوی دریاها درونی گیتی را دو گانه فرض می‌کردند که از اقیانوس کناری یا اقیانوس احاطه کننده خشکی‌ها منشعب شده و به سوی مرکز خشکی زمین پیش می‌رفتند. آنان این دو دریا را Parsa draya (پارسا درایا) یا دریای پارس و احتمالاً "دریای باختر" (دریای مدیترانه) نام می‌دادند که اولی شامل همه آب‌های نیمکره خاوری زمین می‌شود، و دومی شامل همه آب‌های نیمکره باختری» (ص ۹۵). نگارنده می‌توانست با مراجعه به متون برجای مانده از ایران باستان مانند بندهش (فرنبرگ دادگی ۱۳۹۵:

(۷۳) که متضمن اطلاعات ارزشمندی از دیدگاه ایرانیان عصر باستان پیرامون جغرافیا و به ویژه دریا‌های جهان است و یا تحقیقات جدید مانند مقاله «دریای پارس از دیرباز» (آموزگار ۱۳۸۸) گزارش درستی از نگاه ایرانیان به دریا‌های جهان ارائه دهد.

همچنین، نگارنده هنگام اشاره به نقش بریتانیا در تغییر نام خلیج فارس به خلیج عربی که بدون تردید از حیث تاریخی و سیاست خارجه مسئله مهمی برای ایرانیان به شمار می‌آید، با جزئیات فراوان از اقدامات چارلز بلگریو (Charles Belgrave) در راستای تغییر نام خلیج فارس به خلیج عربی در دهه سی میلادی سخن گفته؛ اما، به جای ارائه سند و مدرکی در این باب برای توجیه سخن خود در مقصر دانستن بریتانیا نسبت به رواج نام خلیج عربی سندی از آرشیو وزارت امور خارجه بریتانیا ارائه داده که در عنوان آن نام جزیره «ابوموسی» به صورت «بوموسی» ذکر شده و در آن به خلیج فارس، خلیج عربی، چارلز بلگریو و شاهدی که بیانگر کوشش دولتمردان بریتانیا و نفع دولت بریتانیا در تغییر نام خلیج فارس باشد، هیچ اشاره‌ای نشده است (ص ۴)!

۵. نقد ادبی

۱.۵ ضبط نادرست اعلام و عبارات بی‌معنا

مسلم است نگارنده یک تحقیق ضمن آگاهی از موضوع مورد بحث بایستی با اعلام آن حوزه تخصصی نیز آشنایی کافی و وافی داشته باشد و آن‌ها را به درستی و با نهایت دقت ثبت و ضبط نماید. با این حال، در کتاب *جغرافیای تاریخی خلیج فارس* اسامی بسیاری از جای‌نام‌ها، قبایل عرب، مشاهیر و نام کتب اشتباه نگاشته شده است. برای مثال، نویسنده نام قبیله اژد را به صورت عضد (ص ۲۶-۴۱)، بنی‌معین را به صورت بنی‌معانی (ص ۶۳) شنوۀ را به صورت شنوۀ (ص ۴۰) یعاریه را به صورت یعارب (ص ۲۹)، مهره را به صورت محره (ص ۴۸) و بحرانی یا بحرانه را به صورت بهارینه‌گان و بحارینه‌ها نگاشته (ص ۴۴) و اسامی شهرهای الاحساء و قطیف را به صورت حصه و قاتف (ص ۲۵) و نام خلیج ایلة را به صورت ایلات نوشته است (ص ۲)!

همچنین، وی گاهی یک اسم خاص را به دو شیوه ضبط کرده؛ برای مثال، نام حاجی میرزا آغاسی را به صورت‌های آغاسی و آقاسی (صص ۳۲-۵۹) و نام کشور پرتغال را به دو صورت پرتغال (ص ۵۶) و پرتقال (ص ۶۹) نگاشته است.

بررسی و نقد کتاب جغرافیای تاریخی خلیج فارس (علیرضا کجویی و یاسر قزوینی حائری) ۶۵

علاوه بر این، نگارنده اسامی برخی اشخاص و کتب را نادرست نوشته است. برای مثال، ابوهریره را به صورت ابوحریره (ص ۴۲)، ابواسحاق اصطخری را به صورت استخری (صص ۸۶ و ۹۹) ناجی زین الدین را به صورت زیدالدین (۹۸)، نام ابوحفص ابن الوردی را به صورت ابوحفص (ص ۱۱۲) و صورة الارض ابن حوقل را به صورت های صورة العرض (ص ۹۱) و صورت الارض (ص ۱۵۵) نگاشته است! به نظر می رسد علت چنین خطاهای فاحش نگارشی علاوه بر بی دقتی و سهل انگاری، استفاده از منابع انگلیسی به جای مراجعه به منابع اصیل و دست اول عربی و فارسی باشد.

افزون بر ضبط نادرست اعلام، جملات بی معنای فراوانی در سرتاسر کتاب دیده می شود که برخی از آن ها نقل می شود. از جمله: «دوران اقتدار فتحعلی شاه قاجار برابر بود با فرا آمدن آثار مدرنیته در ایران و تشکیل "دولت = Government به مفهوم کنونی واژه = هیات وزیران که می توانست مفهوم "استیت State" را از همان آغاز با مفهوم ملت Nation و حکومت ملت پایه Nation State عجین کرده و به ایران ارزانی کند» (ص ۱۷). همچنین، نگارنده در بخش آخر کتاب که به نامه های وی اختصاص یافته چنین می نویسد: «در پایان، اگرچه درک می کنم که سردبیر دانشنامه شما فقط یک ژورنالیست «بی.بی.سی» است، ولی دقت شود که به جای نام «خلیج فارس» اختراع شده است، پس چگونه می تواند نسبت به دقت و صحت دیگر موارد آورده شده در دانشنامه شما مطمئن باشد» (ص ۱۶۹) که حامل معنا و مفهومی نیست. همچنین، در ذیل یکی دیگر از نامه ها چنین آورده شده است: «در سرآغاز دوران تاریخ میلادی مشترک المنافع ساسانی ملت های نیمه مستقل (۲۲۴-۶۵۰ میلادی) توجه ویژه ای به خوزستان داشتند» (ص ۱۵۶). ضمن اینکه «سرآغاز دوران تاریخ میلادی» و «مشترک المنافع ساسانی» عبارت های نامفهومی هستند، مراد از ملت های نیمه مستقل نیز نامعلوم است. همچنین، مشخص نیست تاریخ مذکور که بعد از ملت های نیمه مستقل ذکر شده به تاریخ چه رویدادی اشاره دارد.

۲.۵ اغلاط املائی و اشتباهات نگارشی و چاپی

اغلاط املائی و اشتباهات نگارشی و چاپی متعددی در کتاب جغرافیای تاریخی خلیج فارس مشاهده می شود که تعدادی از فاحش ترین آن ها همراه با شکل صحیح آن و شماره صفحه در جدول زیر ذکر می گردد.

۶۶ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۴، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۳

ردیف	ضبط نادرست موجود در کتاب	صورت صحیح	شماره صفحه
۱	به وجود نمایند	به وجود نمی‌آیند	۱
۲	بدعت ناپسنده‌ای	بدعت ناپسندیده‌ای یا ناپسندی	۷
۳	تقیح شده	تقیح شده	۷
۴	رابطه ای دیالکتیک	رابطه‌ای دیالکتیک	۹
۵	ایرانی‌گیری	ایران‌گرایی	۱۳
۶	نظام ارباب و رعیتی	نظام ارباب-رعیتی	۱۵
۷	تقاضای تأسیس عدالتخانه	تقاضای تأسیس عدالتخانه	۱۸
۸	انگلو فابل	انگلو فیل	۱۸
۹	تأسیس فرهنگ سرا	تأسیس فرهنگستان	۲۰
۱۰	در در آمد شرکت	در درآمد شرکت	۲۰
۱۱	چرخ و دنده	چرخ دنده	۲۰
۱۲	میان‌رود	میان‌رودان	۲۵
۱۳	مهم‌ترین	مهم‌ترین	۲۵
۱۴	صاحب‌الزنگ	صاحب‌الزنج	۲۷
۱۵	کامران میرزای هراتی	کامران میرزا هراتی	۳۲
۱۶	عمان	عمان	۴۱
۱۷	حضرت علی ابن ابیطالب (ع)، خلیفه چهارم راشدین و امام نخستین مسلمانان شیعه	حضرت علی ابن ابی‌طالب (ع)، چهارمین خلیفه مسلمانان و نخستین امام شیعیان	۴۲
۱۸	پس از این پیروی	پس از این پیروزی	۴۲
۱۹	ابوبکر سعدی زنگی	ابوبکر سعد زنگی	۴۳
۲۰	شیحوح کمارزه	شحوح کمزار	۴۴
۲۱	کشتی بخاری	کشتی بخار	۴۵
۲۲	آلی علی	آل علی	۴۸
۲۳	انگلیسی‌یان	انگلیسی‌ها	۴۸
۲۴	آوال	اوال	۵۵
۲۵	صدرات	صدارت	۶۴
۲۶	علی بن خلیفه	علی بن خلیفه	۷۱
۲۷	تحت‌الحمایگان بریتانیا	کشورهای تحت‌الحمایه بریتانیا	۷۱
۲۸	هم به زبان ایران تمام شد و هم به زبان مردم بحرین	هم به زبان ایران تمام شد و هم به زبان مردم بحرین	۷۲
۲۹	دولتی وقت	دولت وقت	۷۲
۳۰	منقطه	منطقه	۸۹

بررسی و نقد کتاب جغرافیای تاریخی خلیج فارس (علیرضا کجویی و یاسر قزوینی حائری) ۶۷

۳۱	داراسپر بهمن	دارا پسر بهمن	۹۴
۳۲	چیره یامناذره	حیره یا مناذره	۹۴
۳۳	خارک و اووال	خارک و اووال	۱۰۴
۳۴	جلال همایی	جلال‌الدین همایی	۱۲۸
۳۵	بلدان الخلافة الشقیة	بلدان الخلافة الشقیة	۱۲۸
۳۶	التبئیة و الاشراف	التبئیة و الاشراف	۱۳۶
۳۷	محمد نوفی	محمد نوفل	۱۴۵
۳۸	علی حمیدیان	علی حمیدیان	۱۴۶
۳۹	احساساتمان را با گرمی بیشتری ابراز کردمی	احساساتمان را با گرمی بیشتری ابراز کردیم	۱۵۳
۴۰	ابودولف	ابودولف	۱۵۵
۴۱	احسن التقاسیم فیزیکی معرفه اقالیم	احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم	۱۵۵
۴۲	سدهای پراهمیتی روی رودخانه‌ها	سدهای پراهمیتی روی رودخانه‌ها	۱۵۶
۴۳	بازگشت صلح و ثابت	بازگشت صلح و ثابت	۱۵۹
۴۴	از کتاب «نخبت الأزهریه»	از کتاب «نخبة الأزهرية»	۱۶۴
۴۵	ملک فهد بن عبدالعزیز	ملک فهد بن عبدالعزیز	۱۶۵
۴۶	خودداری	خودداری	۱۷۴
۴۷	احترام گذاردن	احترام گذاردن	۱۸۳
۴۸	وصیت‌نامه‌ای منصوب به پتر بزرگ	وصیت‌نامه منسوب به پتر بزرگ	۱۸۵
۴۹	مطالعات ژئولوژیک	مطالعات ژئولیتیک	۱۸۷
۵۰	قبایل	قبایل	۱۸۸
۵۱	قدرت استعمالی	قدرت استعماری	۱۹۰
۵۲	شوار	شوراء	۱۹۲
۵۳	شم	شما	۱۹۴

نظر به فراوانی اغلاط نگارشی و چاپی موجود در کتاب به نظر می‌رسد انتشارات دانشگاه تهران اهمی‌امی به ویراستاری کتاب جغرافیای تاریخی خلیج فارس نداشته است.

۳.۵ آشفته و پراکنده نویسی

ارائه دقیق، منظم و منسجم مطالب از ویژگی‌های یک متن پژوهشی است. از این رو، بایستی نویسنده ضمن اطمینان از صحت و سقم و تقدّم و تأخر مطالب، متن را در راستای مسئله پژوهش تنظیم نماید به گونه‌ای که به همه زوایای مربوط به مسئله بپردازد و از بیان مطالب غیرمرتبط خودداری کند. از این نظر کتاب جغرافیای تاریخی خلیج فارس دارای اشکالاتی

است که تعدادی از آن‌ها شرح داده می‌شود. برای مثال، نویسنده نمی‌داند «مفهوم امپراتوری از نظام شاهنشاهی ایران اخذ شده یا بالعکس» (ص ۱۱)، یا «سنای روم اقتباس از مهستان ایرانی بوده است یا بالعکس» (ص ۱۲). کلمه تردیدآمیز «بالعکس» در دو عبارت بالا حکایت از تردید و تشویش خاطر نویسنده نسبت به موضوع مورد بحث دارد.

همچنین، نظر به مبهم بودن مسئله و سوالات نویسنده که بالطبع پژوهش و فصل‌بندی کتاب بایستی بر اساس آن‌ها سامان می‌گرفت، متن کتاب به طور کلی فاقد نظم و انسجام است و اسباب سردرگمی خواننده را فراهم می‌آورد. گذشته از برخی مطالب بی‌ارتباط به بحث جغرافیای تاریخی خلیج فارس که از فصل یکم تا پنجم و در فصل دهم نقل شده، به نظر می‌رسد نویسنده موضوع بحث، جغرافیای تاریخی خلیج فارس، را به تسمیه نام خلیج فروکاسته و اهتمام خود را مصروف اثبات صحت و اصالت نام فارس برای این دریا در طول تاریخ کرده است. این سردرگمی و آشفتگی در صفحه نخست فصل ششم به اوج خود می‌رسد، نویسنده در این قسمت برای توضیح «برداشت‌های دوگانه یونانیان و ایرانیان باستان از آب‌جهان» منابع خود را به اسناد عربی محدود می‌کند و دلیل آن را اینگونه بیان می‌کند: «چرا که برخی از اعراب که در تلاش پرداختن هویتی عربی (جدا از هویت ایرانی) در این منطقه که تا سده بیستم، منطقه‌ای کاملاً ایرانی بود هستند، امروز از نامی ساختگی برای خلیج فارس سخن به میان می‌آورند» (ص ۸۱). حال آنکه برای توضیح دیدگاه یونانیان و ایرانیان باستان لازم است از منابع تاریخی و جغرافیایی یونانی و ایرانی باستان استفاده شود، نه متون و اسناد عربی دوره میانه! از این رو و به سبب وجود شواهد و قرائن دیگر می‌توان گفت دغدغه نویسنده در طول کل کتاب از سطح اثبات صحت و اصالت نام فارس برای دریا فراتر نرفته که پیشتر نیز از سوی بسیاری از پژوهشگران به تفصیل بررسی شده است (نفیسی ۱۳۳۷؛ محیط طباطبایی ۱۳۴۱؛ اقتداری ۱۳۴۳؛ مشکور ۱۳۵۴؛ وثوقی ۱۳۸۱؛ سحاب ۱۳۸۲).

جنبه دیگر آشفته‌نویسی در کتاب تکرار غیر ضروری و زاید برخی مطالب است. برای مثال، محتوای کتیبه داریوش (ص ۸۷ و ۹۴)، تجزیه و ترکیب واژه مسندم و اصل ایرانی بودن آن واژه (صص ۲۶ و ۳۶ و ۹۱)، اصل ایرانی قنات و انتقال آن به عمان (ص ۳۷ و ۸۸) و «پیدایش مفهوم حکومت در منطقه» (صص ۹ و ۹۲) چندین مرتبه در کتاب تکرار شده است.

علاوه بر این، در میان پژوهشگران تاریخ ایران رسم است که معمولاً تواریخ وقایع ایران باستان به تاریخ میلادی، تاریخ ایران از آغاز ورود اسلام به ایران تا پایان سلسله قاجار به تاریخ هجری قمری و از آغاز دوره پهلوی تا کنون به هجری شمسی ذکر گردد. با این حال، نویسنده

برای ذکر وقایع سده‌های میانه و معاصر ایران گاه از تاریخ میلادی، گاه قمری و گاه هر دو باهم استفاده کرده است (صص ۱۳ و ۱۵ و ۲۷ و ۲۸ و ۲۹). همچنین، برای اشاره به تاریخ‌های مذکور روش یکسانی در پیش نگرفته؛ گاه برای اشاره به آن‌ها از حرف اول آن‌ها (ه.ق و م) استفاده کرده، گاه کامل آن (هجری قمری و میلادی) را ذکر کرده و گاه فقط عدد سال را ذکر کرده و نوع تاریخ را مشخص نکرده (صص ۲۸ و ۲۹)؛ گاه تاریخ‌ها را داخل پرانتز قرار داده و گاه قرار نداده است (صص ۴۳ و ۶۴ و ۶۵).

۶. نقد محتوایی

۱.۶ ناهماهنگی میان عنوان با محتوای کتاب

هماهنگی میان عنوان با محتوای کتاب از ویژگی‌های یک پژوهش است که در کتاب جغرافیای تاریخی خلیج فارس نادیده گرفته شده، بدین معنا که در کتاب از مطالبی سخن رفته که یا هیچ ارتباطی با موضوع مورد بحث ندارد یا نحوه ارائه آن به گونه‌ای است که ارتباط آن با موضوع کتاب مشخص نیست. عنوان فصل نخست کتاب به «تغییرناپذیری نام‌های جغرافیایی» اختصاص یافته؛ حال آنکه بهتر بود در فصل نخست به مباحثی از قبیل تعریف مفاهیم، پیشینه پژوهش و طرح مسئله پرداخته شود.

نویسنده در فصل دوم که در آن تنها یک مرتبه به نام خلیج فارس اشاره شده، به شکل‌گیری مفهوم کشور و تحول آن در تاریخ ایران و مسائلی از قبیل فدرال بودن نظام حکومتی در فلات ایران (ص ۱۰)، الگوبرداری خلافت عربی بغداد از تمامی عناصر شیوه سازماندهی سیاسی فضا در دوران ساسانی، اعلام زبان فارسی به عنوان زبان رسمی هند گورکانی و امپراتوری عثمانی (ص ۱۳) و ساختن مقبره‌های باشکوه برای شاعران و دانشمندان ایرانی در دوره رضاشاه (ص ۱۹) پرداخته که ارتباطی با جغرافیای تاریخی خلیج فارس ندارد. همچنین، نویسنده در فصل سوم کتاب که عنوان «جغرافیای تاریخی شکل‌گیری سرزمین‌ها در جنوب خلیج فارس» را یدک می‌کشد، بدون اشاره به تاریخ اقوام و حاکمان محلی و شکل‌گیری کشورهای جدید در کرانه‌های جنوبی خلیج فارس صرفاً از حاکمیت ایران بر سواحل جنوبی خلیج فارس در طول تاریخ و برخی رویدادهای تاریخی در این ناحیه سخن رانده است (ص ۳۳).

نویسنده فصل چهارم را به «ایرانیان در خلیج فارس» اختصاص داده، حال آنکه بایستی هنگام سخن از جغرافیای انسانی و تاریخ اقوام در خلیج فارس در طول تاریخ همه اقوام و

گروه‌های جمعیتی ساکن در منطقه بررسی شود و نه فقط یک گروه خاص. اگر موضوع کتاب محدود به سواحل ایرانی خلیج فارس بود، عنوان مذکور می‌توانست قابل پذیرش باشد؛ اما، نظر به موضوع کتاب ضرورت داشت نویسنده عنوان این فصل را جامع‌تر انتخاب کند تا شامل سایر اقوام حاضر در خلیج فارس نیز بشود. عنوان فصل پنجم، «جغرافیای تاریخی استراتژی انگلیسی ایران‌زدایی خلیج فارس»، ضمن آنکه ارتباطی با جغرافیای تاریخی خلیج فارس ندارد، عنوان مناسب و درستی نیست. نویسنده می‌توانست از عنوان «تلاش‌های انگلیس در راستای ایران‌زدایی از خلیج فارس» به جای عنوان یادشده استفاده کند.

در فصل ششم نویسنده پس از بررسی اجمالی دیدگاه یونانیان و ایرانیان باستان پیرامون دریا‌های جهان به تکرار مطالب «شکل‌گیری جغرافیای سیاسی خلیج فارس» (ص ۸۸) و «پیدایش مفهوم حکومت در منطقه» (ص ۹۲) پرداخته؛ حال آنکه در فصل دوم به تفصیل آن‌ها را شرح داده است (صص ۹-۱۰).

نویسنده در فصل هفتم کتاب، «جغرافیای تاریخی آب‌های جهان در عصر اسلامی»، بدون هیچ شرح و توضیحی از تقسیم‌بندی دریاها نزد اندیشمندان مسلمان، گزارش‌هایی از منابع تاریخی و جغرافیایی پیرامون نام و حدود خلیج فارس به صورت چسب و قیچی نقل کرده است. علیرغم عنوان پرطمطراق فصل هشتم، «تفاوت میان بحر فارس و خلیج فارس نزد علمای عرب و اسلامی در دوران‌های اخیر»، بررسی این فصل نشان می‌دهد کوشش نویسنده به ارائه شواهدی از کاربرد نام خلیج فارس در کتب و نقشه‌های عربی محدود شده است (صص ۱۱۹-۱۲۷). نویسنده در فصل نهم پس از ذکر مختصری از حضور انگلیسی‌ها در خلیج فارس به سراغ موضوع نام خلیج فارس در متون عربی قرن بیستم رفته و به اعتراض برخی از اندیشمندان عرب مانند قدری قلجی، محمد نوفل و علی حمیدان به تغییر نام خلیج فارس اشاره کرده است.

نگارنده در فصل آخر کتاب، «نامه‌هایی از ایران در دفاع از فارسی بودن نام خلیج فارس»، تعدادی از نامه‌های خود به برخی سران کشورهای عرب و غیر عرب پیرامون اثبات حقانیت نام فارس را آورده است (صص ۱۵۳-۱۹۵). ضمن اینکه محتوای این فصل به طور کلی با عنوان کتاب بیگانه است و بهتر بود نویسنده فصل آخر را به نتیجه و جمع‌بندی مباحث خود اختصاص می‌داد؛ مخاطب با مشاهده عنوان فصل انتظار دارد نامه‌های رسمی دولت ایران در دفاع از نام خلیج فارس به سازمان ملل و کشورهای عربی و غیر عربی را مشاهده کند و نه نامه‌های یک پژوهشگر و استاد دانشگاه به سران کشورهای مختلف! بهتر بود نویسنده نامه‌های

خود را به صورت «پیوست»، و نه یک فصل، به کتاب اضافه می‌کرد و عنوان آن را «نامه‌های نویسنده در دفاع از نام خلیج فارس» می‌گذاشت.

۲.۶ مطالب نادرست، متناقض و جعلی

ضرورت دارد نویسنده یک متن تاریخی، کتاب خود را با ارجاع به منابع موثق تاریخی مستند و با تحلیل و نقد منابع مستدل سازد. بی‌توجهی به موارد فوق سبب شده تعداد فراوانی از مطالب نادرست، متناقض و گاه جعلی به کتاب جغرافیای تاریخی خلیج فارس راه یابد و اعتبار علمی کتاب سخت خدشه‌دار و از حیز انتفاع ساقط شود. نویسنده در صفحه نخست کتاب اذعان می‌کند: «نام‌های جغرافیایی به دلایل سیاسی، مذهبی و نژادی به وجود نمایند که به این دلایل قابل تغییر باشند» (۱)، حال آنکه شاهد مثال‌های فراوانی برای نقض این ادعای نگارنده در طول تاریخ در سراسر جهان وجود دارد. برای مثال، نام شهر یثرب با ورود پیامبر اسلام به این شهر به مدینه النبی تغییر کرده (خنفر ۱۴۰۱: ۲۳۳)، شهر مشهد در خراسان به سبب شهادت و دفن امام رضا علیه السلام در آنجا مشهد نامیده شده، کشور انگلستان و آلمان نام خود را از اقوام مهاجر به آن دو کشور گرفته و در ایران نیز استان‌هایی مانند کردستان، لرستان و بلوچستان به سبب حضور اقوام کرد، لر و بلوچ به این اسامی خوانده شده‌اند.

به گفته مجتهدزاده «نخستین فتوحات عرب در خلیج فارس از سوی خلیفه دوم راشدین، عمر بن خطاب، صورت گرفت. وی ابوحریره، از یاران پیامبر اسلام (ص) را به فتح سراسر خلیج فارس روانه کرده بود. ابوحریره نخست بحرین را فتح کرد و از آنجا اسلام را به سراسر خلیج فارس گسترش داد» (ص ۴۲). حال آنکه متون تاریخی صراحت دارند نخستین فتوحات عرب در خلیج فارس که با فتح عمان و بحرین همراه بود از دوره پیامبر آغاز شده (طبری ۱۳۶۲: ۳/ ۱۱۶۱؛ بلاذری ۱۳۶۷: ۱۱۱) و در این متون اشاره‌ای به نقش ابوهریره، و نه ابوحریره، در فتح سواحل خلیج فارس نشده است.

از دیگر خطاهای فاحش مجتهدزاده اشتباه گرفتن سنگ‌نبشته حجرالرشید، متعلق به دوره بطلمیوس پنجم (اسنیپ ۱۴۰۱: ۳۰۲)، با سنگ‌نبشته داریوش هخامنشی است (ص ۹۵). همچنین، وی در یک فقره، نتیجه گرفته است: «داریوش هخامنشی به دلیل یکی بودن با جمشید افسانه‌ای و جمشید افسانه‌ای به دلیل یکی بودن با سلیمان پیامبر، همان پیامبر سلیمان تورات (عهد قدیم) است» (ص ۳۸)! از دیگر خطاهای نویسنده اشتباه در تعیین زمان و علت خوانده شدن ایالت خوزستان به نام عربستان است. وی زمان رواج کاربرد نام عربستان برای استان خوزستان را

متعلق به زمان شیخ خزعل و در راستای اقدامات جدایی‌خواهانه او دانسته (ص ۱۵۷) و در ادامه در این باره چنین می‌گوید: «شاهان واپسین قاجاری که به کبر و نخوت شهره بودند، تنها به این دلیل عربستان خواندن خوزستان را آغاز کردند که آن استان از کشور را، به خاطر حضور جمعیت عرب‌زبانان، سرکوفت داده باشند» (ص ۱۵۹)، حال آنکه بررسی متون تاریخی و جغرافیایی نشان می‌دهد از چند سده قبل نام عربستان در کنار نام خوزستان، به سبب حضور چشمگیر قبایل عرب در این ایالت، متداول بوده (اسکندریبیگ ۱۳۳۴: ۱/ ۹۵-۲۷۳-۵۲۴؛ خورموجی ۱۳۶۳: ۲۸۴-۳۱۴؛ اعتمادالسلطنه ۱۳۶۸: ۳/ ۲۰۵۱؛ حسینی منشی ۱۳۸۵: ۵۰ و ۴۳؛ محمود میرزا قاجار ۱۳۸۹: ۱۲۲-۲۲۸-۲۳۴-۲۴۷؛ مستوفی بافقی ۱۳۹۰: ۲۴۳) و ارتباطی به جدایی‌خواهی شیخ خزعل و سرکوفت شاهان قاجار نداشته است.

از دیگر تفسیرهای اشتباه نویسنده این است که امضاء قرارداد ۱۲۶۷ قمری به منظور توقف قاجاق برده را «روحیه مماشات و مرافت» امیرکبیر با بریتانیا دانسته است (ص ۶۰). حال آنکه نویسنده به این نکته توجه نکرده که ماجرای منع تجارت برده از سال ۱۲۶۲ قمری یعنی از دوره محمدشاه آغاز شده و محمدشاه در تاریخ دهم رجب ۱۲۶۴ قمری فرمان الغای برده‌فروشی را صادر کرده است (علیپور ۱۳۹۱: ۲۳). پس از مرگ محمدشاه نیز مذاکرات و مراسلات میان ایران و انگلیس با ارجاع به فرمان «شاه مغفور» ادامه می‌یابد و به نحوی امیرکبیر تحت عمل انجام شده تن به امضاء این قرارداد می‌دهد (علیپور ۱۳۹۱: ۱۳۰-۱۳۱). علاوه بر موضوع حمل و نقل برده، مسئله «مأذون شدن کشتی‌های انگلیسی برای تجسس کشتی‌های ایرانی مشکوک به حمل غلام و کنیز» از مهمترین مفاد مذاکرات میان دولت انگلیس و ایران پیرامون الغای برده‌داری بوده که امیرکبیر طی نامه‌هایی شدیداً با آن مخالفت می‌کند و می‌گوید: «... آن قراری که شاهنشاه مرحوم در باب سیاه دستخط نوشته بودند، ممضی داشتیم که تبعه ما سیاه از راه دریا نیاورند. دیگر قرار تازه نخواهیم گذارد. اگر رعیت ما حکم ما را مسموع نداشت، ما به هر طور که خود می‌دانیم، او را تنبیه خواهیم کرد، زیرا که محلی هستند و تنبیه آنها به عهده خودمان است و به عهده دولتی دیگر نخواهد بود» (علیپور ۱۳۹۱: ۱۰۰). عبارت مذکور نشان می‌دهد نه تنها امیرکبیر دارای «روحیه مماشات و مرافت» نبوده، بلکه در حدّ توان دولت ایران برابر خواسته‌های بریتانیا مقاومت نموده است. لازم به یادآوری است سرانجام که

امیرکبیر ناچار تن به این قرارداد می‌دهد، حق تفتیشی که برای کشتی‌های انگلیسی به رسمیت می‌شناسد، محدودتر از سایر عهدنامه‌هایی بوده که تا آن زمان دولت انگلیس از دیگر کشورها به دست آورده، چراکه تفتیش کشتی‌های دولتی مستثنی و تنها حق تفحص

بررسی و نقد کتاب جغرافیای تاریخی خلیج فارس (علیرضا کجویی و یاسر قزوینی حائری) ۷۳

کشتی‌های تجاری و رعیتی آن هم با حضور یک دستیار ایرانی پذیرفته شده است (علیپور ۱۳۹۰: ۲۴).

علاوه بر موارد یاد شده، بسیاری از تاریخ‌های وقایع در کتاب اشتباه ذکر شده است. برای مثال، سال‌های سلطنت کوروش قرن چهارم پیش از میلاد (ص ۴۰) ذکر شده، حال آنکه تاریخ درست آن از ۵۵۹ تا ۵۳۰ قبل از میلاد است (بروسیوس، ۱۳۹۲: ۲۵). همچنین سال‌های فرمانروایی داریوش هخامنشی از "سال ۴۸۲ تا ۵۲۱ پیش از میلاد" ذکر شده (ص ۳۷) حال آنکه تاریخ درست آن از ۵۲۲ تا ۴۸۶ قبل از میلاد است (بروسیوس، ۱۳۹۲: ۳۵-۴۵). همچنین، نویسنده در یک صفحه یک‌مرتبه سال‌های فرمانروایی شاپور دوم را از سال ۳۰۹ تا ۳۲۷ میلادی و دو سطر پایین‌تر از سال‌های ۳۰۹ تا ۳۳۷ میلادی ذکر کرده (ص ۲۵)؛ حال آنکه هر دو تاریخ نادرست است و صحیح آن از سال ۳۰۹ تا ۳۷۹ میلادی است (بروسیوس ۱۳۹۲: ۱۹۷ و ۲۰۰). تاریخ سلطنت اردشیر بابکان را نیز ۲۴۱-۲۴۴ میلادی نقل کرده (ص ۴۰)، حال آنکه پژوهشگران تاریخ ساسانی، سال ۲۲۴ میلادی یعنی سال پیروزی اردشیر بر اردوان چهارم را آغاز پادشاهی وی قلمداد کرده (بروسیوس ۱۳۹۲: ۱۸۶) و کناره‌گیری وی از سلطنت در سال ۲۴۰ میلادی را پایان سلطنت وی به حساب می‌آورند (همان ۱۸۵). لازم به یادآوری است، اردشیر در سال ۲۴۲ میلادی در گذشته و در هر صورت سال ۲۴۴ میلادی برای پایان چه سلطنت و چه زندگی وی نادرست است.

مجتهدزاده تاریخ سلطنت عضدالدوله را از ۳۵۶ تا ۳۶۷ هجری ذکر کرده (ص ۲۷)، حال آنکه وی در سال ۳۵۱ قمری لقب عضدالدوله را دریافت کرد (فقیهی، ۱۳۴۷: ۵۴)، در سال ۳۶۷ قمری به طور کامل بر بغداد استیلا یافت (فقیهی، ۱۳۴۷: ۵۹) و در سال ۳۷۲ قمری در سنّ چهل و هشت سالگی از دنیا رفت (فقیهی، ۱۳۴۷: ۱۸۷). سال وفات مصطفی کاتب چلبی مشهور به حاجی خلیفه نیز سال ۱۶۰۷ هجری (ص ۱۰۸) ذکر شده حال آنکه درست آن ۱۶۵۷ میلادی، و نه هجری، است. همچنین، نویسنده سال تأسیس سلسله قاجاریه را سال ۱۷۷۹ میلادی ذکر کرده (ص ۱۷)، حال آنکه آقامحمدخان قاجار در سال ۱۲۱۰ هجری برابر با ۱۷۹۷ میلادی تاج‌گذاری کرد و سلسله قاجاریه را بنیان نهاد (خورموجی ۱۳۶۳: ۹-۱۰). همچنین، تاریخ امضای معاهده ترکمانچای سال ۱۹۲۸ ذکر شده (ص ۳۰)، حال آنکه این معاهده در سال ۱۲۴۳ قمری، مصادف با ۱۸۲۸ میلادی بسته شده است (خورموجی ۱۳۶۳: ۱۹).

از مطالب ضدّ و نقیض کتاب نیز می‌توان به زمان سکونت عرب‌ها در کرانه‌های جنوبی خلیج فارس اشاره کرد. نویسنده که در فصل سوم منکر سکونت عربان در دوران پیش از اسلام

در کرانه‌های جنوبی خلیج فارس شده (ص ۲۵) در فصل چهارم از «امواج اعراب مهاجر از داخل عربستان به کرانه‌های خلیج فارس از دو یا سه قرن پیش از پیدایش اسلام» سخن گفته است (ص ۳۷). همچنین، گاه القاب و حوزه حکمرانی اشخاص نیز نادرست و متناقض نقل شده است. نویسنده لقب ملک عبدالعزیز را امیر حجاز ذکر کرده (ص ۷۱)، حال آنکه لقب او در ابتدا «حاکم نجد» بوده و پس از تصرف حجاز در هشتم ژانویه ۱۹۲۶ میلادی حاکم نجد و حجاز لقب گرفته (دارلو و بری ۱۴۰۲: ۳۴۷) و هرگز به تنهایی امیر حجاز خطاب نشده است. منصب سرهنگ عبدالکریم قاسم، نخستین نخست‌وزیر جمهوری عراق، و دشمن حزب بعث را نیز به اشتباه "رهبر اولین بعث عراق" و منصب جمال عبدالناصر، رئیس جمهور مصر، را رهبر دوم جمهوری مصر ذکر کرده است (ص ۴).

گذشته از مطالب مذکور، به نظر می‌رسد مفاهیم مرتبط با تاریخ و جغرافیای تاریخی خلیج فارس برای نویسنده مبهم باقی مانده، چراکه گاه به گاه گزارش‌های غلط و ضد و نقیض از جغرافیای تاریخی خلیج فارس ارائه داده است. برای مثال، مجتهدزاده بر اساس عبارت: «دریایی که از پارس به اینجا می‌آید» در کتیبه داریوش هخامنشی نتیجه گرفته «ایرانیان باستان آب‌های داخلی کره خاکی را دو گانه فرض می‌کردند: دریای فارس و دریای غرب» (ص ۸۶)، ضمن آنکه از عبارت مختصر مذکور نمی‌توان فهمی از دیدگاه ایرانیان در دوره هخامنشی نسبت به دریاها و جهان حاصل کرد، در آن کتیبه اشاره به نام دریای جنوب ایران نیز نشده است (کچویی و قزوینی حائری ۱۴۰۱: ۲۶۶). نویسنده توضیحی از سایر دریاها و جهان مانند دریای خزر در دیدگاه ایرانیان در دوره هخامنشی ارائه نمی‌دهد، حال آنکه بدون تردید ایرانیان در دوره هخامنشی با آن دریا که در حوزه فرمانرواییشان قرار داشته آشنا بوده‌اند.

همچنین، نویسنده عبارت‌های ضد و نقیضی در باب مفاهیم «خلیج» و «دریا»، حدود خلیج فارس و زمان رواج مصطلح خلیج فارس اظهار داشته است. وی یک مرتبه مدعی می‌شود "در قرن ششم هجری ترکیب باستانی Sinus Persicus به صورت الخلیج الفارسی، رفته رفته ظاهر می‌شود" (ص ۱۰۸) و در جای دیگر می‌گوید: «در دوران اسلامی جغرافیایونیسان عرب و اسلامی هر دو نام را از تمدن باستانی گرفتند و همزمان مورد استفاده قرار دادند» (ص ۸۷). در جای دیگری نیز خاطر نشان می‌کند: «از قرن ۱۵ و ۱۶ رفته رفته نام یا اصطلاح یونانی "خلیج فارس" در جغرافیایونسی اسلامی و عربی پدیدار می‌آید و همراه با اصطلاح ایرانی "دریای پارس" مورد استفاده قرار می‌گیرد» (ص ۹۶). در جای دیگر نیز در باب زمان رواج مصطلح خلیج فارس و دریای فارس می‌گوید: «هر دو نام از دورترین روزگاران تاریخی وجود داشته و

بررسی و نقد کتاب جغرافیای تاریخی خلیج فارس (علیرضا کجویی و یاسر قزوینی حائری) ۷۵

همزمان، در دو تمدن بزرگ ایرانی و یونانی مورد استفاده قرار داشتند» (ص ۸۷). همچنین، وی در حالیکه از جانشینی کامل اصطلاح خلیج فارس به جای دریای فارس در قرن بیستم سخن می‌گوید (ص ۹۶)، در جای دیگری اشاره می‌کند: «ترکیب بحر فارس نه تنها در آن زمان کاملاً از میان نرفت، بلکه تا قرن حاضر نیز در پاره‌ای از آثار و کتاب‌ها مورد استفاده قرار گرفته و می‌گیرد» (ص ۱۰۸).

لازم به یادآوری است جغرافیدانان مسلمان از سده سوم هجری تا دوره معاصر همزمان از اصطلاح خلیج فارس و بحر فارس استفاده کرده‌اند (ابن‌رسته ۱۸۹۱: ۸۳-۸۴؛ مستوفی ۱۹۱۳: ۲۳۳؛ ابن‌حوقل ۱۹۳۸: ۱۱؛ یاقوت حموی ۱۹۵۵: ۱/ ۳۴۵؛ محمد بکران ۱۳۴۲: ۱۸؛ اعتماد السلطنه ۱۳۶۸: ۳۷۸ و ۳۹۱؛ حدودالعالم ۱۳۷۲: ۹۵؛ مستوفی بافقی ۱۳۹۰: ۳۶۱).

از دیگر خطاهای نویسنده اذعان به استفاده از مصطلح خلیج عربی فقط در «محدوده جوامع عربی اطراف این دریا» (ص ۵) و پرهیز «دانشگاهیان و اندیشمندان راستین در دنیای عرب» از کاربرد نام عربی برای این دریاست (ص ۱۴۴). حال آنکه در واقع ماجرای تغییر نام خلیج از فارسی به عربی از کشور مصر آغاز شد و در سایر کشورهای عربی مانند اردن، سوریه و لبنان نیز که اطراف دریای فارس نیستند نیز رواج دارد و دانشگاهیان و اندیشمندان عرب همگام با سیاستمداران و جوامع خود از این مصطلح استفاده کرده و به عنوان پیشرو این جریان در صدد مستندسازی نام عربی برای خلیج برآمده‌اند (علی، ۱۹۸۰: ۲۰-۲۱؛ فوزی، ۱۹۸۵: ۶۳-۶۴؛ قلعبجی، ۱۹۹۲: ۱۲-۱۸).

علاوه بر مسائل یاد شده برخی مطالب و مفاهیم استفاده شده در کتاب حکایت از افتادن نویسنده در دام زمان‌پریشی (anachronism) دارد. بدین صورت که در کتاب مفاهیم و عبارات‌هایی ملاحظه می‌شود که مختص دوره مدرن است و کاربرد آن برای دوران ماقبل مدرن فاقد اعتبار است. برای مثال، مجتهدزاده از رواج زبان فارسی در دربار هند گورکانی و عثمانی نتیجه گرفته: «که فارسی در دوران قرون وسطی میلادی نخستین "زبان بین‌المللی" بود تا آنکه امپراتوری هند بریتانیا زبان انگلیسی را در هندوستان جانشین زبان فارسی نمود» (۱۴). ضمن آنکه زبان بین‌المللی از واژه‌های دوره جدید است و اطلاق آن به سده‌های میانه وجهی ندارد، در سده‌های میانه زبان‌های لاتین و عربی، بدون آنکه زبان بین‌المللی تلقی شوند، به ترتیب، در اروپا و جهان اسلام زبان رسمی بوده‌اند.

از دیگر ادعاهای مجتهدزاده که دلالت بر زمان‌پریشی متن دارد، استفاده از واژه کشور و مرز به معنای امروزی آن برای دوره باستان است. وی صراحتاً بدون آنکه ادعای خود را مستند و

مستدل سازد و اندک تردیدی بر نتایج خود وارد آورد، اذعان می‌کند: «نخستین نشانه پیدایش مفهوم «کشور» با نامی ویژه مربوط به سده‌های میانی ساسانی می‌شود. هنگامی که ورهرام (بهرام) گور ساسانی (۴۲۰ تا ۴۳۸ میلادی)، به گفته فردوسی، در اندیشه تعیین مرز در اطراف «کشور» خود شد و مرزهای ایران و توران را بر جیحون نهاد. بدون تردید این تحول را باید نخستین نشانه پیدایش مفهوم مرز به معنی امروزی دانست» (ص ۹۲). حال آنکه میان حدود و ثغور سرزمین‌ها و مرزهای طبیعی مانند رود و کوه در گذشته با مرز در دوره جدید که با مختصات دقیق ریاضی انجام می‌گیرد تفاوت بسیار وجود دارد.

مجتهدزاده در جای دیگری می‌گوید: «کوروش به هنگام فتح بابل ... فرمان آزادی و برابری همه ملل را در فدراتیو بزرگ هخامنشی صادر کرد» (ص ۱۱)؛ حال آنکه مفاهیم آزادی و برابری از شعارهای انقلاب فرانسه است و طبیعتاً کوروش نمی‌توانسته نسبت بدان آگاهی داشته باشد. علاوه بر این، استفاده از مفهوم فدراسیون برای قبیله ازد (ص ۴۲) ضمن اینکه نشان از افتادن در دام زمان‌پریشی دارد، منجر به نادیده گرفتن مناسبات قبیله‌ای جامعه عربستان و به خطا رفتن فهم و تحلیل تاریخ می‌شود.

۳.۶ تئوری توطئه

مراد از توهم یا تئوری توطئه داشتن سوءظن به همه چیز و همه کس است. کسی که به توهم توطئه مبتلاست تمام وقایع عمده سیاسی و سیر حوادث را در دست پنهان و قدرتمند سیاست بیگانه و سازمان‌های مخوف سیاسی، اقتصادی و حتی مذهبی وابسته به آن سیاست می‌پندارد. لازم به یادآوری است اینکه گفته می‌شود توهم توطئه نوعی بیماری است، به معنای عدم وجود هیچ توطئه‌ای در جهان نیست، بلکه توطئه بر دو نوع است. در نوع اول، توطئه به عنوان فرضیه‌ای قابل رد یا اثبات مطرح می‌شود که بر اساس اسناد و منابع تاریخی و بدون جانبداری قابل بررسی و تحلیل است؛ اما، در نوع دوم که مراد از توهم توطئه نیز همین است، توطئه به صورت عاطفی و بیمارگونه و بدون هیچ مدرک و شاهدهی مطرح می‌شود؛ در نتیجه، قابل بررسی و تحلیل نیست و نمی‌توان آن را اثبات یا رد و انکار کرد (اشرف ۱۳۸۲: ۶۹-۷۰).

نظر به تعریف مذکور، نشانه‌های متعددی از وجود تئوری توطئه در کتاب *جغرافیای تاریخی خلیج فارس* دیده می‌شود. نویسنده بدون ارائه هیچ سند، مدرک و منبعی بریتانیا و کارگزاران آن دولت را مسئول حوادث متعددی در تاریخ ایران و خلیج فارس دانسته و در این

راستا فصلی به «جغرافیای تاریخی استراتژی انگلیسی ایران‌زدایی خلیج فارس» اختصاص داده است. برای مثال، نویسنده بدون هیچ سند و مدرکی نافرمانی و شورش شیخ خزعل را تحت تأثیر ترغیب بریتانیا (ص ۳۱) و در راستای ایران‌زدایی از خلیج فارس قلمداد کرده، حال آنکه نظر به قرار گرفتن میدان‌های نفتی در زمین‌های اعطایی مظفرالدین شاه به شیخ خزعل (کسروی ۱۳۱۲: ۳۵۸)، انگلیس برای دریافت حق احداث راه برای نصب لوله‌های نفتی و اجازه تأسیس پالایشگاه به ناچار متوسل به شیخ خزعل شده (لورین ۱۳۶۳: ۵۸) و قراردادی دوجانبه میان کاکس و شیخ خزعل در تاریخ ۱۵ اکتبر ۱۹۱۰ منعقد شده است. اگرچه در این قرارداد دولت انگستان متعهد شده بود در صورت تجاوز حکومت ایران به قلمرو شیخ حمایت لازم را از وی به عمل آورد و حقوق شیخ را نسبت به دارایی‌هایش در ایران به رسمیت شناسد، یک ماده تعریفی مهم در این قرارداد حفظ تعهدات شیخ و فرزندانش برابر دولت مرکزی ایران بوده است (لورین ۱۳۶۳: ۵۸-۵۹). مستندات تاریخی نیز نشان می‌دهد بر خلاف ادعای مجتهدزاده دولت بریتانیا داشته «به‌هیچوجه قصد ندارد که در هر گونه ادعای غیرقابل قبولی که شیخ مطرح نماید، به حمایت از وی اقدام کند» (زرگر ۱۳۷۲: ۱۱۶) و بر شیخ خزعل نیز فشار آورده که خواسته‌های دولت مرکزی ایران را برآورده کند (زرگر ۱۳۷۲: ۱۱۴). همچنین، جیمز رمزی مکدونالد (James Ramsay MacDonald) هنگام دریافت خبر شورش شیخ خزعل «به اوای (Ovey)، رایزن سفارت بریتانیا در تهران، تلگراف کرد که باید به شیخ خزعل هشدار داده شود از هر اقدام خشونت‌بار .... احتراز کند و از او خواسته شود که تعهدات خود را نسبت به دولت مرکزی به‌جای آورد» (زرگر ۱۳۷۲: ۱۱۵).

علاوه بر این، احمد کسروی که در این زمان در مقام رییس عدلیه خوزستان در آن ایالت حضور داشته و از نزدیک شاهد نافرمانی و شورش شیخ خزعل بوده، ثقة‌الممالک، حاکم خوزستان، رضاقلیخان، رییس امنیه خوزستان، و خانان بختیاری را محرک خیره‌سری بیخردانه شیخ خزعل دانسته و سخنی از تحریک و تشویق دولت بریتانیا و کارگزاران آن در ایران به میان نیاورده (کسروی ۱۳۱۲: ۲۵۹)؛ در عوض، تصریح به موضع عدم مداخله انگلیس در ماجرای سرکوب شورش شیخ از سوی رضاخان داشته است (کسروی ۱۳۱۲: ۲۶۶).

همچنین، نویسنده تغییر نام دریا از فارس به عربی را از اقدامات چارلز بلگریو، مقیم سیاسی بریتانیا در خلیج فارس، ذکر کرده (ص ۵۸) بدون آنکه سند یا منبعی در این مورد ارائه دهد یا حتی فواید تغییر این نام را برای بلگریو و دولت بریتانیا توضیح دهد.

از دیگر مواردی که نویسندگان بریتانیا را عامل و دخیل در آن معرفی می‌کند "عربی کردن پس کرانه‌های جنوبی خلیج فارس" است (ص ۵۸)، درحالی‌که متون تاریخی یونانی و اسلامی آغاز مهاجرت قبایل عرب به سواحل خلیج فارس را متعلق به دوره باستان ذکر کرده‌اند (وثوقی ۱۳۸۹: ۳۹-۴۱). بنابر روایت‌های دوره اسلامی شاپور ذوالاکتاف «گروهی از تغلیبان را که در بحرین بودند، در دارین، و خط، بنشانید، و آنان را که از عبدالقیس و تمیم بودند، در هجر، و آنان را که از بکر وائل بودند ... در کرمان» (مسکویه ۱۳۸۹: ۱۳۸/۱) و «بنی حنظله را بیابانها کی میان اهواز و بصره بود تا دریا بنشانند» (ابن بلخی ۱۳۸۵: ۶۸). در گزارش‌های فتوح اسلامی نیز آمده است: در هنگام فتح عمان و بحرین «اغلب عمانیان از قوم ازد بودند» (بلاذری ۱۳۳۷: ۱۱۱) و «مردم بسیاری از اعراب عبدقیس و بکر بن وائل و تمیم مقیم» بحرین بودند (بلاذری ۱۳۳۷: ۱۱۳). بنابر گزارش متون جغرافیایی اسلامی مردم عمان «بیشتر عرب‌های خارجی و لجوج» بوده‌اند (مقدسی ۱۳۶۱: ۱۳۳/۱). ابن بطوطه نیز در سفرنامه خود ضمن اشاره به زبان عربی رایج در قلهات و ازدی بودن سلطان عمان (ابن بطوطه ۱۳۳۷: ۲۶۷/۱-۲۶۸)، می‌گوید: «مردم هجر عرب و بیشتر از قبیله عبدالقیس بن اقصی‌اند» (ابن بطوطه ۱۳۳۷: ۲۷۵/۱).

همچنین، در متون تاریخی دوره صفویه و سفرنامه‌های اروپایی سده هفدهم نیز که پیش از آمدن و قدرت گرفتن بریتانیایی‌ها در خلیج فارس نگاشته شده به تفصیل از کشتیرانی قبایل و طوایف عرب (شاردن ۱۳۴۵: ۲۲۷/۸) و حکمرانی آنان در سواحل خلیج فارس (ابن ۲۵۳۷: ۱۱-۱۴؛ سانسون ۱۳۴۶: ۲۰۵؛ مرعشی صفوی ۱۳۶۲: ۳۴-۳۷؛ نصیری ۱۳۷۳: ۱۵۲-۱۵۳؛ طهرانی ۱۳۸۳: ۱۰۰؛ آبه کاره ۱۳۸۷: ۱۱۸-۱۱۹) سخن رفته است. بنابراین، مهاجرت و سکونت عرب‌ها در سواحل خلیج فارس دارای یک روند تاریخی بوده که در بازه زمانی بیش از هزار سال تحقق پیدا کرده و نمی‌تواند ارتباطی با دولت بریتانیا داشته باشد.

۷. نتیجه‌گیری

بررسی کتاب جغرافیای تاریخی خلیج فارس نوشته پیروز مجتهدزاده که به عنوان کتاب درسی برای دانشجویان رشته‌های تاریخ، جغرافیا و علم سیاست نگاشته شده نشان می‌دهد کتاب از حیث ساختاری، محتوایی و ادبی دارای ایرادات و اشکالات جدی و اساسی است؛ از این رو، صلاحیت چاپ به ویژه در یک انتشارات دانشگاهی را نداشته و چاپ آن در سایه بی‌مسئولیتی متولیان انتشارات دانشگاه تهران تحقق پیدا کرده است. انتشار کتاب در صورت کنونی و قرار گرفتن آن در اختیار دانشجویان و مخاطبان عام منجر به جهل‌پراکنی و نشر اکاذیب تاریخی و

بررسی و نقد کتاب *جغرافیای تاریخی خلیج فارس* (علیرضا کجویی و یاسر قزوینی حائری) ۷۹

در نتیجه آسیب به آگاهی تاریخی دانشجویان و مردم ایران می‌شود و ذهنیت آنان را نسبت به وقایع و مفاهیم تاریخی از قبیل مفاهیم مرز و دموکراسی و بزرگان این سرزمین مانند میرزا تقی‌خان امیرکبیر مسموم می‌سازد.

گذشته از آنکه کتاب فاقد یک مسئله مشخص، روش ارجاع‌دهی واحد، پیشینه پژوهش، نتیجه، فهرست منابع و فهرست اعلام است و نشانی از نوآوری و گره‌گشایی از یک مسئله علمی در آن دیده نمی‌شود، عبارت‌های بی‌معنای قابل توجه، خطاهای نگارشی و چاپی بیش از حد اغماض، ضبط نادرست اعلام تاریخی و جغرافیایی، آشفتگی مطالب، زمان‌پرسی، تئوری توطئه، تناسب نداشتن عنوان و محتوا و نقل مطالب غلط، تحریف شده و جعلی حکایت از آن دارد که این کتاب در چنین وضعی نباید انتشار می‌یافته و متولیان انتشارات دانشگاه تهران با انتشار این کتاب اعتبار علمی خود را در مقام انتشارات دانشگاه مادر سخت خدشه‌دار ساخته‌اند.

کتاب‌نامه

- آبه کاره، بارتلمی (۱۳۸۷). *سفرنامه‌ی آبه کاره*، احمد بازمانگان خمیری، چاپ اول، تهران: گلگشت.
- آموزگار، ژاله (۱۳۸۸). «دریای پارس از دیرباز»، بخارا: ۷۰، ۱۱۵-۱۲۱.
- ابن بطوطه (۱۳۳۷). *سفرنامه*، محمدعلی موحد، چاپ اول، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ابن بلخی (۱۳۸۵). *فارسنامه*، گای لیسترانج و رینولد آلن نیکلسون، چاپ اول، تهران: اساطیر.
- ابن رسته (۱۸۹۲). *الاعلاق النفیسة، الطبعة الاولى*، لیدن: بریل.
- ابن حوقل (۱۹۳۸). *صورة الارض، طبعة الاولى*، لیدن: بریل.
- الحموی، یاقوت (۱۹۵۵). *معجم البلدان، الطبعة الاولى*، بیروت: دارصادر.
- العزی، خالد (۱۹۷۲). *الخليج العربي فی ماضیه و حاضره*، بغداد: جاحظ.
- الهیته، صبری فارس (۱۹۸۱). *الخليج العربي دراسه الجغرافیه السیاسیه، الطبعة الثانيه*، بغداد: دارالرشید.
- اسکندر بیگ ترکمان (۱۳۳۴). *تاریخ عالم آرای عباسی*، ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.
- اسنیپ، استیون (۱۴۰۱). *دایرةالمعارف مصور مصر باستان*، الهام شوشتری‌زاده، چاپ اول، تهران: سایان.
- اشرف، احمد (۱۳۸۲). «توهم توطئه»، در: *جستارهایی درباره تئوری توطئه در ایران*، تهران: نی.
- اعتمادالسلطنه، محمد حسن خان (۱۳۶۷). *مرآة البلدان*، چاپ اول، تهران: دانشگاه تهران.
- اقتداری، احمد (۱۳۴۳). «خلیج فارس و نام آن»، کانون وکلا، شماره ۹۴، ۶۵-۸۰.

۸۰ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۴، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۳

- اوبن، ژان (۲۵۳۷). گزارش سفیر کشور پرتغال در دربار شاه سلطان حسین صفوی، چاپ اول، تهران: دانشگاه تهران.
- بروسیوس، ماریا (۱۳۹۲). *ایران باستان*، عیسی عبدی، چاپ دوم، تهران: ماهی.
- بلاذری، احمد (۱۳۳۷). *فتوح البلدان*، محمد توکل، چاپ اول، تهران: نقره.
- توکلی، احمد (۱۳۷۲). «امپراطوری، شاهنشاهی»، آینده، ۱۹، ۸۲۸-۸۳۰.
- دارلو، مایکل و بری، باربارا (۱۳۹۲). *بن‌سعود، کیهان بهمنی*، چاپ اول، تهران: کتابسرای تندیس.
- حدود العالم (۱۳۷۲). *تعلیقات مینورسکی*، چاپ اول، تهران: دانشگاه الزهراء.
- حسینی منشی، محمد میرک (۱۳۸۵). *ریاض الفردوس خانی*، ایرج افشار و فرشته صرافان، چاپ اول، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.
- حضرتی، حسن (۱۳۹۷). *روش پژوهش در تاریخ‌شناسی*، چاپ اول، قم: لوگوس.
- خنفر، وضاح (۱۴۰۱). *نخستین بهار، محمدرضا مروارید*، چاپ اول، تهران: هرمس.
- خورموجی، محمد جعفر (۱۳۶۳). *حقایق الاخبار ناصری*، حسین خدیوچم، چاپ دوم، تهران: نی.
- رحمتی، محسن (۱۴۰۰). «نقد و بررسی کتاب خاستگاه تاریخی ایل قاجار»، پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، ۱۲، ۱۲۶-۱۵۰.
- زرگر، علی اصغر (۱۳۷۲). *تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در دوره رضاشاه*، کاوه بیات، چاپ اول، تهران، پروین-معین.
- سانسون (۱۳۴۶). *سفرنامه سانسون*، تقی تفضلی، چاپ اول، تهران: ابن‌سینا.
- سحاب، محمدرضا (۱۳۸۲). «نقشه‌ها و نقشه‌نگاران خلیج فارس»، گروه تاریخ، سال ۴، شماره ۵، ۱۴۱-۲۱۴.
- شاردن (۱۳۴۵). *سیاحتنامه شاردن*، محمد عباسی، چاپ اول، تهران: امیرکبیر.
- طبری (۱۳۶۲). *تاریخ طبری*، ابوالقاسم پاینده، چاپ دوم، تهران: اساطیر.
- طهرانی، محمد شفیق (۱۳۸۳). *مرآت واردات*، منصور صفت‌گل، چاپ اول، تهران: میراث مکتوب.
- علی، جواد (۱۹۸۰). «الخلیج عند اليونان و اللاتین»، مورخ العربی، شماره ۱۲، ۵۶-۱۹.
- علیپور، نرگس (۱۳۹۱). *اسناد برده‌فروشی و منع آن در عصر قاجار*، چاپ اول، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- عمر فوزی، فاروق (۱۹۸۵). *تاریخ الخلیج العربی*، الطبعه الثانیه، بغداد: مزیده و منقحه.
- فقیهی، علی اصغر (۱۳۴۷). *شاهنشاهی عضدالتوله*، چاپ اول، تهران: مطبوعاتی اسماعیلیان.
- قلعجی، قدری (۱۹۹۲). *الخلیج العربی بحر الاساطیر*، الطبعه الثانیه، بیروت: شرکه المطبوعات للتوزیع و النشر.

بررسی و نقد کتاب جغرافیای تاریخی خلیج فارس (علیرضا کجویی و یاسر قزوینی حائری) ۸۱

کجویی، علیرضا و یاسر، قزوینی حائری (۱۴۰۱). «بررسی و نقد آرا و استدلال‌های پژوهشگران عرب و ایرانی پیرامون نام خلیج فارس»، *تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری دانشگاه الزهراء*، سال ۳۲، شماره ۳۰، ۲۵۳-۲۸۱.

کسروی، احمد (۱۳۱۲). *تاریخ پانصد ساله خوزستان*، تهران: مهر.

گنجی، محمد حسن و دیگران (۱۳۸۶). *وصف خلیج فارس در نقشه‌های تاریخی*، چاپ اول، تهران: بنیاد ایران شناسی.

لورین، سرپرسی (۱۳۶۳). *شیخ خزعل و پادشاهی رضاخان*، محمد رفیعی مهرآبادی، چاپ اول، تهران: فلسفه.

لوکوک، پی‌یر (۱۳۸۲). *کتیبه‌های هخامنشی، نازیلا خلخالی*، چاپ اول، تهران: فرزانه روز.

مجتهدزاده، پیروز (۱۳۴۹). *شیخ نشینهای خلیج فارس*، چاپ اول، تهران: عطایی.

مجتهدزاده، پیروز (۱۳۵۴). *جغرافیای تاریخی خلیج فارس*، چاپ اول، تهران: دانشگاه تهران.

مجتهدزاده، پیروز (۱۳۷۵). «نام خلیج فارس در درازای تاریخ»، *نشریه اطلاعات سیاسی-اقتصادی*، شماره ۱۰۵ و ۱۰۶، ۲۹-۲۰.

مجتهدزاده، پیروز (۱۳۷۹). *خلیج فارس کشورها و مرزها*، چاپ اول، تهران: عطایی.

مجتهدزاده، پیروز (۱۳۸۳). *جغرافیای تاریخی خلیج فارس: نام خلیج فارس در درازای تاریخ*، چاپ اول، تهران: سایه روشن.

مجتهدزاده، پیروز (۱۳۹۲). *جغرافیای تاریخی خلیج فارس*، چاپ چهارم، تهران: دانشگاه تهران.

محمود میرزا قاجار (۱۳۸۹). *تاریخ صاحبقرانی*، نادره جلالی، چاپ اول، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

محیط طباطبایی، سید محمد (۱۳۴۱). «خلیج فارس و خلیج عربی»، *یغما*، شماره ۱۷۱، ۳۰۸-۳۰۲.

مرعشی صفوی، میرزا محمد خلیل (۱۳۶۲). *مجمع التواریخ*، عباس اقبال، چاپ اول، تهران: سنائی-طهوری.

مستوفی بافقی، محمد مفید (۱۳۹۰). *مختصر مفید*، ایرج افشار، چاپ اول، تهران: دکتر محمود افشار.

مستوفی، حمدالله (۱۹۱۳). *نزهة القلوب*، گای لیسترانج، لیدن: بریل.

مسکویه، ابوعلی (۱۳۸۹). *تجارب الأمم*، ابوالقاسم امامی، چاپ دوم، تهران: سروش.

مشکور، محمد جواد (۱۳۵۵). «خلیج فارس و نام آن در طول تاریخ»، *بررسی‌های تاریخی*، سال ۱۱، شماره ۶، ۲۴۱-۲۶۴.

مقدسی، ابو عبدالله (۱۳۶۱). *احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم*، علینقی منزوی، چاپ اول، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.

نصیری، محمد ابراهیم (۱۳۷۳). *دستور شهریاران*، محمد نادر نصیری مقدم، چاپ اول، تهران: موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.

۸۲ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۴، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۳

نفیسی، سعید (۱۳۳۷). «خلیج فارس در متون یونانی و لاتین و تازی»، وزارت امور خارجه، سال ۲، شماره ۸، ۱۱-۶.

وثوقی، محمدباقر (۱۳۸۱). «نقشه‌های تاریخی خلیج فارس»، تاریخ روابط خارجی، شماره ۱۳، ۵-۳۰.
وثوقی، محمدباقر (۱۳۸۹). *علل و عوامل جابه‌جایی کانون‌های تجاری خلیج فارس*، چاپ اول، تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.